

A hozzászólás ereje

Néhány észrevétel

a szociológiai viták „természetéről”

Ferenczi Borbála

borienator@gmail.com

ÖSSZEFOGLALÓ: Az írás az elmúlt 20 év hazai szociológiai szakfolyóiratokban megjelent diszkusszióit vizsgálja a vita mint retorikai műfaj előtérbe helyezésével. Célja, hogy áttekintse, milyen témák milyen intenzitással hatottak a magyar szociológiai közbeszéd alakulására, és a műfaj szociológiában használatos retorikai készletének változatain keresztül megfigyelje, létezik-e az adott tudományágon belül olyan egységes kritikai elvrendszer, mely alapján az elméletek és kutatások megmérettetnek. Ez az egyes vitatémák megjelenésének és gyakoriságának, a szerzői rekrutációnak a vizsgálatán túl a műfaj retorikai sajátosságainak áttekintésével, vita és nyilvánosság kapcsolatának bevonásával történik. Értelmezésemben a szociológiai viták esetében egy olyan tudatosan – a résztvevők és szerkesztők által ismert és – kialakított szabályrendszerek mentén működő műfajjal van dolgunk, amely visszatükrözi a hazai szociológiai közbeszéd fontosabb sajátosságait.

KULCSSZAVAK: vita műfaji sajátosságai, nyilvánosság, szociológiai közbeszéd, kritikai elvrendszer

Azok számára, akik nyomon követik a szociológiai folyóiratok hasábjain megjelenő viták témaorientációját, könnyen feltűnhetett, hogy a „szociológia válságáról”, jövőbeli irányairól meginduló párbeszéd mindig különösen intenzív szakmai visszhangot vált ki. Gondoljunk csak a 2007-es „közszociológia”¹-vita, vagy az előzményként értelmezhető „tolmácsvita”, „gyarmatosítás”², majd a „szociológia mai irányai és dilemmái”³ címmel megnevezett diszkussziók vonulatára. Azonban vannak olyan témák, – csak néhányat kiragadva közülük –, például a kisebbség- és oktatásszociológia kérdéseit feszegető problémák, amelyek visszafogottabb, vagy szigorúan az adott szakszociológián belül lezajló párbeszédeket indítanak el. Írásomban arra keresem a választ,

1 A *Replika* tematikus blokkjában a ‘közszociológia’ kifejezés jelent meg Burawoy ‘public sociology’ fogalmára (2006). A hazai vita hozzászólói körében is ez a kifejezés volt a legáltalánosabb, így én is ennél az elnevezésnél maradtam.

2 Mindkét kifejezést Papp Z. Attila 2002-es tanulmányából adoptálom (Papp Z. 2002: 93–94). Papp Z. „tolmácsvita-ként” elemzi a *Replika* 1992/1–2-es, majd 1993/9–10-es számában megjelent írásokat, ahol alapító szövegnek a Csepeli György – Wessely Anna szerzőpáros „A közép-európai szociológia kognitív esélyei” című tanulmányát tekinti. A ‘tolmács’ kifejezés – a szerzők értelmezése nyomán – a közép-európai szociológia Kelet és Nyugat között betölthető (betöltendő) szerepére utal.

A „gyarmatosítás”-vita ugyanezen folyóirat 1998/33–34-es számában „A tudomány gyarmatosítás” című blokkban megjelent írásokat jelenti. (Papp Z. Attilának a vitaindító Hadas Miklós-szöveg/szövegek kapcsán tett észrevételét és koncepcióját a jelenlegi tanulmány szempontjából mellékesnek gondolom, így itt a folyóirat vonatkozó blokkjában elsőként megjelent írását használok a vitaanyag feldolgozásában.)

3 A *Szociológiai Szemle* hasábjain a 2000-es év folyamán Némedi Dénes tanulmánya nyomán kibontakozó vita, mely a lapban 2002-vel zárul le.

milyen témák és milyen szerzők jelenhetnek meg a szociológiai közbeszédben, a szakmai és tágabb nyilvánosság előtt. Ehhez a diskurzus- és retorikai elemzés módszerét kívánom használni, ilyen módon áttekintve az elmúlt húsz év hazai szociológiai vitáit. A dolgozattal nem vállalkozom, nem is vállalkozhatnék arra, hogy bármilyen módon folytassam azt a leltározást, mely a „*Mi újság a kelet-közép-európai szociológiában? A lengyelországi, a magyarországi, a romániai, a szerbiai és a szlovákiai szociológia a kilencvenes években*” (szerk. Kovács Éva) címet viselő tanulmánykötetben már napvilágot látott. Mindazonáltal az itt megjelenő hipotézisek egy része jól illeszthető a Papp Z. Attila által kimutatott „trendhez”, mely a szociológiai folyóiratokban nyomon követhető eszmecserék kapcsán, a kilencvenes évek eleji szakmai identitást és örökséget feszegető kérdések után, „*az évtized végére utánzásba hajló, nemzetközi presztízsharccá, az anyagi források elosztását firtató fórummá*” alakulásáról beszél (Papp Z. 2002: 107). Vizsgálódásom a tudományos diskurzusok csak egy – ha tetszik, önkényesen kiemelt – változatát: a vitát érinti. A kiemelést csak részben indokolná, hogy a társadalomtudományi diszkussziókon keresztül jól körvonalazhatóvá válik a hazai szociológiai diskurzus „természetrája”. Ennek a célnak több műfaj – tanulmány, recenzió, konferenciabeszámoló stb. – bevonása talán még jobban megfelelne, ahogy számos különféle módszertani megközelítés is ígéretesnek tűnhet.⁴ Elemzésemben a vita műfajának kritikai vonatkozásait igyekszem előtérbe helyezni: (többek között) a bírálat megvalósulásának mikéntje érdekel. Célom, hogy a műfaj szociológiában használatos retorikai készletének változatain keresztül megvizsgáljam, létezik-e az adott tudományágon belül olyan egységes kritikai elvrendszer, mely alapján az elméletek és kutatások megmérettetnek. Ha van ilyen, mik a sajátosságai, s hogyan használják a szakmabéliek.

Természetesen egy plasztikus háttér megrajzolásához nem hagyhatók figyelmen kívül a következő aspektusok: az egyes vitatémák megjelenése és gyakorisága, a hozzászólók vizsgálata (a kiemelt folyóiratok szerzői rekrutációja), a megjelent publikációk fő jellemzői. Itt részben Papp Z. Attila eredményeire hivatkozva, részben azt folytatva, saját elemzési sémám⁵ bevonásával dolgoztam. Forrásanyagul az elmúlt két évtizedben a magyar társadalomtudományi folyóiratokban közölt replikákat használtam fel. A kiválasztás fő kritériuma tehát az írásbeliség volt, valamint az, hogy a lap maga is felvállaltan szociológiai folyóiratként, azaz szaklapként értelmezze önmagát. A részletes feldolgozásból így kimaradtak a *Magyar Szociológiai Társaság* közgyűlésein, a szakmai konferenciákon elhangzott viták java része, jegyzőkönyvek és beszámolók. A lehetséges vizsgálati anyag szűkítése indokoltnak tűnt, mivel a konferenciaprogramok szintetizáló-orientálói előadásai ugyan célul tűzik ki egy-egy téma megvitatását, az ott elhangzott szóbeli reflexiókat és azok hatásait, az utólag megjelentetett írásbeli anyagokon keresztül, csak részben lehetünk képesek rekonstruálni. A folyóiratokban pub-

4 A téma lehetséges megközelítési módjai közül itt Varga Attila *A kortárs szociológiai diskurzus morfológiája a citációs háló tükrében* címmel tartott előadására hívnám fel a figyelmet. Az előadás 2010. március 26-án hangzott el az ELTE Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskolája által szervezett hallgatói konferencián, az Értékek és diskurzusok szekcióban.

5 Ennek ismertetését lásd a későbbiekben.

likált tudományos disputák feldolgozása mellett szól azonban, hogy a szakmai közönség legszélesebb rétegei számára is hozzáférhető, és részleteiben is jól nyomon követhetővé teszik a vita menetét. Lehetőséget adnak továbbá egy akár jóval korábban elhangzott hozzászólásra való reagálásra is.

A szakmai folyóiratok közül a *Replika*, *Szociológiai Szemle*, *Társadalomkutatás*, *Társadalmi Szemle* szolgáltak elsődleges forrásul. A kilencvenes évektől folyamatosan megjelenő szakszociológiai folyóiratok (*Educatio*; *Jel- Kép*; *Kisebbségkutatás* stb.), valamint azok a folyóiratok, melyek előszeretettel publikálnak szociológiai írásokat (*Cafe Babel*; *2000*; *Hitel*; *Századvég*; *Valóság* stb.)⁶, inkább a megjelenő téma, mint a tudományos vita műfaján keresztül voltak számomra érdekesek.

A vita, mint retorikai műfaj

A vita az ősidőktől része az emberek közötti kommunikációnak. Azt, hogy két ember véletlen találkozása és szóváltása eltér attól a vitától, melyre a felek felkészülnek, és melyet a meggyőzés szándékával folytatnak, az ókortól kezdve tartjuk számon. Ekkor „születik meg” a szónoki beszéd, a retorika és a dialektika tudománya. Arisztotelész, Cicero és Quintilianus nevezik meg, s foglalkoznak először ezzel a sajátos tudománnyal. A piactérről – az ókori közélet legismertebb színteréről – indulva, a vita eljut egészen a tudományos berkekig. Miközben különféle leágazásaiban új, fokozatosan elkülönülő műfajok jönnek létre (jogi vita, politikai vita stb.), folyamatosan alakulnak az adott területnek (kontextusnak) megfeleltethető írott vagy íratlan szabályai. De tisztán kell látnunk azt is, hogy az egyes beszéd típusok határainak pontos megrajzolása szinte lehetetlen.⁷

Ahhoz, hogy a tudományos vitát ebben a mezőben elhelyezhessük, különböztessük meg először a szónoki beszéd típusok közé sorolható vitát a hétköznapi szócsatától. A vita, mint retorikai műfaj, olyan emberi kommunikációs forma, ahol egy előre kiválasztott téma kapcsán (megszerkesztett) érvek és ellenérvek hangzanak el, és az abban részt vevő feleket az érvek mellett az érdekek is motiválják. Általános ismérvei közé tartozik, hogy gyakorlatilag „végtelen”. Bármikor, bármelyik hozzászólás mentén folytatható, előre- és visszautalások rendszere szövi át. Ugyanakkor valamikor és valahogyan szükségszerűen le kell zárni, különben céltalanná, eredménytelenné válhat. E két jellemző nem zárja ki kölcsönösen egymást. Amennyiben egy vita úgy zárul le, hogy annak érdemi folytatása nincs, az nemcsak a kiválasztott témát, hanem az ott elhangzott gondolatok erejét és időtállóságát is jellemzi. Az ókortól elfogadott szerkezeti sémát – bevezetés (exordium), tárgyalás (tractatio), befejezés (peroráció vagy epilógus)⁸ – témától

6 A felsorolt folyóiratok egy része megjelöli és nyíltan vállalja a társadalomtudományok iránti érdeklődést. Lásd a „2000 – Irodalmi és társadalmi havilap”, vagy „Hitel – Irodalmi, művészeti és társadalmi folyóirat” megjelölést. De gondolhatunk itt a *Valóság* folyóirat szociológiát népszerűsítő szerepére: „A természettudományi és társadalomtudományi tudás terjesztése (...)” (*Valóság* 2010, 8, hátlap).

7 „Régebbi retorikák pontos körülhatárolását adták egyes beszédműfajoknak. A tájékozódás kedvéért ezt ma is meg kell tennünk, de felhívjuk a figyelmet, hogy a pontos határok ma már szinte elképzelhetetlenek. (...) Minden műfajnak sajátos alaphangja, alaphangulata van, még akkor is, ha ez nem szűkíthető egyetlen, egysíkú magatartássá” Fischer (1981: 210).

8 Lásd részletesen Fischer (1981: 26).

és előadói alkattól függően számos variációban fellelhetjük. A vita soha nem lesz elválasztható a kritikától, hiszen egyik funkciója – érvelés és cáfolat – szükségyszerűen magában hordozza a bírálat igényét. Ez visszahat magára a kritika műfajára is. Azok a harcok, melyeket ma is vívnak kritika és tudomány, kritika és recenzíósurnalizmus között, ha nem is eredeztethetők a vita, mint önállósuló műfaj értelmezésének problémáiból, de ez utóbbival szoros kapcsolatban állnak.⁹ A viták alkotják a tudományos megismerés egyik legérzékenyebb visszacsatolási mechanizmusát: ellenőrző, értékelő funkcióval bírnak. A tudomány azonban nem (csak) retorika, a meggyőzésen túl elsősorban az igazság feltárása és bemutatása mozgatja. A tudomány működésének ez a normatív funkciója minden vitában visszaköszön akár a ténymegállapítások, akár a módszertani megalapozás tekintetében, megjelenítve a modern tudományelméletek azon problémafelvetését, miszerint a bevett módszerek alkalmazása és betartása az igazolt tudományos ismeretek elérésének garanciája lenne.

A vita műfaji világán belül a tudományos diszkusszió helyét az értelmi-logikai tartalom túlsúlya segít kijelölni. Ennek köszönhető a kevésbé az érzelmi, jóval inkább az értelemi befolyásolásra építő érveléstechnika, az (általában) higgadtabb hangnem. Arisztotelész szerint a bizonyításban és cáfolásban egyszerre van jelen ethosz, pátosz és logika (Adamik 1993: 68). A tudományos viták argumentációjában a logikáé kell, hogy legyen a főszerep. Az már az egyéni szónoki képességeken is múlik, hogy a hozzászóló milyen módon képes, s képes-e fenntartani a saját nézetei iránti érdeklődést, s milyen irányba mozdítja el a beszélgetést.

Egy másik fontos sajátosság a tudományos szaknyelv megértése és beszélése, ami a vitában való részvétel feltétele. A szaknyelv birtoklása különíti el a résztvevőket (tudósok, szakemberek) a hallgatók (laikusoktól) táborától. A hallgató elsajátíthatja és értheti a vitában használt nyelvet, de hallgatóként mégsem beszélheti. A tudományos vita ugyanakkor – tűnjék kívülről bármennyire zártnak – számot tarthat bizonyos közéleti érdeklődésre, még akkor is, ha önmagában ez az érdeklődés sosem lehet egy kutatás vagy a vita végső célja. Mi motiválhatja akkor a vitában részt vevő feleket személyes érdekeiken túl?¹⁰ Angelusz megfogalmazásában a legelfogadottabb általános vélekedést idézném: „A színvonalas tudományos kritika és vita értékmérő szerepe és továbbgondolásra ösztönző hatása /.../” (Angelusz 1999).

Arról, hogy a szociológiai vitáknak miről és miként kéne folyniuk, határozott elképzelése van a tudományág művelőinek. 1976-ban jelenik meg a *Szociológia* hasábjain Lick József *A tudományos viták helyzete a szociológiában* című írása. A szerző, hivatkozva az MTA Szociológiai Bizottságára is, a szakma azon igényének kíván hangot adni, miszerint teremtdjék „lehetőség és fórum (pl. a Szociológia című folyóirat felhasználásával) a fontosabb elméleti problémák vitája számára” (1976: 80).

9 A kritika műfajának helyzetéről többek között lásd Radnóti Miklós *Piknik. Írások a kritikáról* című könyvének bevezetőjét (2000: 7–32).

10 A 'személyes érdekek' kifejezést ebben az esetben – megfigyelve a legáltalánosabb tudományfilozófiai/etikai vélekedéseknek – 'a tényekre alapozott személyes tudományos meggyőződés, annak érvényre juttatása' értelmében használom.

Mivel szakmai viták elsősorban szóban és csak igen szűk körben folynak, ezért az „írásban-nyomtatásban lezajló eszmecseréket” preferálja, számuk növekedésének elérésére – a kor ideológiájától sem mentes – megoldási javaslatokkal él. Ilyen megoldás lehet a Szociológiai Bizottság vitaszervező szerepének és feladatának megerősítése, a különböző társadalomtudományi fórumok összehangolása és a kölcsönös eszmecserék indítványozása, vitacikkek szervezése, külföldi vitákba való bekapcsolódás „lehetőségeinek megfontolása” stb. A műfaj szerepének megítélése az elmúlt húsz évben sem változott. Legalábbis erről tanúskodnak azok a reflexiók, melyek magára a műfajra, vagy más, a diszkussziókat szintén előmozdító műfajokra vonatkoznak. Például: „Örülök, hogy – a közszociológia fogalmát középpontba állítva – vita kezdődött szakmai közösségünkben a szociológus és publikuma közötti kapcsolat kérdéséről, hiszen így kiváló alkalom kínálkozik a fogalmak árnyalására és újraértelmezésére, ill. a megfelelő cselekvési stratégiák kidolgozására”; „A körkérdést, mint műfajt, mint stílust sokra tartom, ugyanakkor bántóan hiányzik számomra ez a kiváló műfaj a szakmai és értelmiségi közéletből. Ideje újból felfedezni és bevezetni....” (Krémer 1991).

Az is általánosan elfogadott álláspont, miszerint „szakmai érvek súlyát”, „falszifikálható állításokat” lehet összevetni és azokról vitázni, míg „credókról” nem. A tétel elfogadása ellenére időről időre felvetődik: mégsem objektív mércevel igazolható állítások, hanem a személyes meggyőződések állnak a viták középpontjában. Úgy látszik, a tudomány szerepéről, a tudományos érvényesség kérdéséről még mindig lehet/érdemes beszélni. A kérdés meg- vagy feloldására minden hozzászóló maga tesz kísérletet. Az eszmecserék célja – s ez szintén általánosan elfogadott – a szakmai reflexió és értékelés, a kritika, akár az önkritika is. Az, hogy ezek a célok más funkcióval is társulnak, jól ismert, a hozzászólók által olykor ki is mondott jelenség: „/.../ egy szűkebb szociológuskörnek, meghatározott kutatási stílus képviselőinek tudományos pozícióharca /.../” (Tardos 2007); „felkavarja az állóvizet”; „Hadd kölcsönözzem hát ide egy már nem élő kor- és pályatársa számomra példaértékű mondatait: »Föl kellett ismernem: a nemzetközi társadalomtudományi élet szűk szakmai klubokból áll (...) Aki egy ilyen klubba (...) bekéredzkedik, előbb-utóbb taggá ütik, párizsi, chicagói és manilai olvasókra (összesen kétszázra) számíthat, meghívhatják egy-két konferenciára, aztán egy amerikai egyetemre – oh, az amerikai egyetemek! –, s végre lakást vehet Újpalotán.«” (Léderer 1993).¹¹ Arra, hogy a fenti funkciók kiküszöbölése elérhető vagy kívánatos-e, az elemezett szövegek nem utalnak.

A szociológiai közbeszéd alakulását vizsgálja Kuczi Tibor 90-es évek elején megjelent több írása is. A szerző a „rendszerváltás közben-után” teljes fegyverzetében megjelenő nyilvánosság kialakulása, és az ebben a térben helyét kereső hazai szociológia nyelvezetét vizsgálja. A 60-as évek után a társadalmi kérdésekről

¹¹ Az idézetek által megfogalmazott tapasztalatok szempontjából érdekes itt utalni Matuz Norbertnek az MSZT 1990-es Vándorgyűléséről készült beszámolójára – melyet a *Replika* Tájékoztató című rovatában közöl (1991) –, ami a jelenlevőket viselkedésük és a szociológustársadalomban elfoglalt helyük alapján tipizálja. Matuz „tipológiája” a következő hat csoportot különbözteti meg: 1. „Cápák”, 2. „Nők”, 3. „Kliensek”; 4. „Öregek”; 5. „Outsiderek”; 6. „Hallgatók”.

való eszmecseréhez a szociológia szolgáltatott nyelvet, gyártott fogalmakat. Ez a nyelvezet egybeolvasztotta a köz dolgairól való nyilvános okoskodást és a szociológiában használatos fogalmakat, olyan kifejezéseket helyezve a nyilvánosság homlokterébe, mint „mobilitás” vagy „reform”. A 80-as évek végére tehető az a változás, mikor a közbeszéd és szociológia útjai különváltak. A tudományágban megjelentek a professzionális, empirikus adatokra épülő szakmai munkák, s ezek nyelvezete eltért a megszokottól. A szociológia már nem a „mindenkihez szólót”, az „érdekeset” közvetítette, hanem olyan, hazánkban még újnak számító kategóriákat kezdett el használni, amelyeket az értelmiség bizalmatlanul nézett. Az érezhető problémákra Kuczi szerint a paradigmaváltás fogalmát dobták be „hívó szóként”, míg az ismert tudománytörténeti előzmények miatt jóval inkább paradigmaépítésre lenne szükség. Elemzésem szempontjából kiemelendők azok a sajátosságok, amik a szociológia, mint értelmiségi köznyelv, közbeszéd megjelenésével együtt jártak a megfogalmazás és a stiláris eszközök területén. Az irodalmi nyelv, a szépirodalmi, „szépirodalmiaskodó” megfogalmazás a szociológiai tanulmányokkal szemben támasztott egyik alapvető elvárás volt, ahogy az is, hogy az írás szórakoztató legyen. *„A nyelvi kivitelezést nem a szűkebb értelemben vett szakmai szempontok, hanem a tetszetősség, a bölcsész csiszoltság, azaz végső soron az esztétikai megformáltságra törekvés jellemezte”* (Kuczi 1991: 76). Ez az igény ugyan a 60-as, 70-es években élte fénykorát, de az elemzett szövegekben a szigorúan vett szakmai nyelvezettel együtt élnek a szövegformálás hasonló módjai. A hangsúly az esztétikai megformáltságra törekvésről a szakmai kritériumoknak való megfelelés irányába mozdult el.

A szociológiai vitaszövegek normatív szakmai kritériumainak, a kritikai funkciók működésének való megfelelést a következő feldolgozási séma segítségével próbáltam megfigyelni: (1) a bevett szerkezeti elemek megléte vagy hiánya a szövegben; (2) a tudományos vita műfajára, elvi működésére történő szövegbeli utalások kigyűjtése; (3) stiláris sajátosságok vizsgálata.

1. A szerkezeti elemek felől való vizsgálat:

a) Bevezetés

- A vita témájának pontos megjelölés
- A hozzászólás céljának megjelölése
- A hallgatóság megnevezése, megszólítása (jóindulat felkeltése)

b) Tárgyalás

- A téma kifejtése (Minden szövegben megvan. Vizsgálata során így azt vettem figyelembe, hogy a hozzászóló megmarad-e a vitaindító szövegben kijelölt alaptételeknél, vagy új témát jelöl ki a hozzászólásra.)
- Érvelés: megjelölt hipotézis mellett való érvelés; a hozzászóló által összeférhetetlennek gondolt hipotézisek közti logikai kapcsolat cáfolása

c) Befejezés

- Összefoglaló ismételtes: értelmi háttér újbóli rövid felvázolása
- Érzelmi-indulati elem (Annak ellenére, hogy a tudományos vita esetében az értelmi-logikai tartalom túlsúlyáról beszéltünk, az érzelmi-indulati töltet jelenléte vagy hiánya vizsgálat tárgyát képezi. Kérdés lehet, hogy

milyen témák jár[hat]nak együtt intenzívebb érzelmi töltetettel. Van-e téma és érzelmi vonatkozás közti kapcsolat, vagy ez utóbbi szerkezeti elem egyéni előadói temperamentum kérdése.)

2. Tudományos vita műfajára, elvi működésére való utalások kigyűjtése:
A hozzászóló reflektál-e arra, hogy az adott műfajon belül mire, és milyen módon lehet reagálni; mit gondol a vita műfajáról stb.
3. Stiláris sajátosságok vizsgálata:
Nyelvi eszközök (szófordulatok, érzelmi és hangulati árnyalást szolgáló elemek stb.) hivatkozása, használata; a címadás változatai; a reagálás modora stb.

A műfaji és retorikai sajátosságok áttekintésekor nem tértem ki külön vita és nyilvánosság kapcsolatára. Ez az elméleti beágyazás, értelmezésemben, a tudományág által használt beszédter határainak megadása és/vagy kibővítése, szociológia és társadalmi közbeszéd kapcsolatának szempontjából válik fontossá. Itt elsősorban a Habermas-féle nyilvánosságkategóriák és polgári nyilvánosság, a hazai szakirodalomban pedig Angelusz Róbert témához kapcsolódó elemzései irányába történik nyitás. A nyilvánosság és szociológiai nyelv kapcsolatának hazai értelmezése elválaszthatatlanul összekapcsolódik a tudományág magyarországi történetével és sajátos funkcióival. Azt, hogy a folyóiratokban publikált vitaanyagokat tekintem a feldolgozás kiindulópontjának, a szélesebb szakmai nyilvánosság számára való hozzáférés, és az akár jóval korábbi véleményekre való reflektálás lehetőségével indokoltam. Ez az indoklás összecseng Habermas „polgári nyilvánosság” fogalmával, amit az általános hozzáférhetőség „külső” és „objektív” feltételeinek megvalósulásával ragad meg. A társadalom minden tagjának, legalábbis elvileg, meg kell lennie a lehetőségének arra, hogy véleményével a nyilvánossághoz fordulhasson, illetve a többiek nyilvánosságnak szánt véleményét megismerje (Habermas 1993). A tudományos viták esetében a szakmabéliek lehetőségeit ugyanezen feltételek kell, hogy jellemezzék. A különbség abban van, hogy a nyilvánosság „helye” olyan orgánumban ölt testet, ami a szakmaiság keretein belül határozza meg „*nyilvánosságkontextusát*”. Az is előfordul, hogy nyitás történik a szélesebb nyilvánosság, az érdeklődők és a közügyek irányába. Ez módosítja a „*nyilvánosságkontextust*” és a nyelvhasználatot. A Habermas által említett másik feltétel, hogy mindenki birtokában van a nyilvánosságban való részvétel képességének, mivel ez a józan ész, a racionalitáson nyugszik. A racionális érvelés nem rendi vagy osztályspecifikum, hanem antropológiai sajátosság (Habermas 1993). Témánk vonatkozásában a következő megszorítással élek: bár a tudományos magyarázat a racionalitás, a józan ész törvényét követi, de az érvelés során felhasznált „tények” a szaktudományok saját fogalmi és módszertani apparátusán keresztül fogalmazódnak meg. Amennyiben ez a fogalmi és módszertani háttér a laikus számára nem érthető, úgy a tudományos magyarázat sem érthető meg a maga teljességében. Azzal, hogy az évelőkészség társadalmi eloszlását az egyenlőtlenség jellemzi, Habermas is számol: *„Ézért a közönség, ha nem is tud kiváltságosokról, elismeri a szakembereket. Ők nevelhetik, és kell is, hogy neveljék a közönséget, de csak amíg érvekkel képesek meggyőzni, s amíg jobb érvekkel*

nem fogják magukat is oktatni" (Habermas szövegének kiemelése Kuczi Tibortól származik. Kuczi 1992: 51). Az elképzelés mögött érezhetően a liberális piacgazdaság modellje húzódik meg, ahol a polgári nyilvánosság a mindenkori, konkrét tartalmaktól függetlenül, mindenki számára hozzáférhető. A tudományos viták esetében ez a normatív mozzanat háttérbe szorul. Értelmezésemben a tudományos-ság, mint „*speciális illetékesség*” határainak átlépése, minden esetben a nyilvánosság számára kiválasztott, kiválasztódott téma által kerül a vizsgálódás középpontjába. Tömörebben: mi az a vitatéma, ami kitágítja a szakmai fórumokat, a határait? Milyen diszkurzív környezetben, milyen módon történik a „határátlépés?”

A nyilvánosság harmadik, tartalmi eleme – Habermas alapján – a megjelenő különféle tematizációk strukturális feltételeinek a vizsgálatából áll. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a magán és köz kettéválásával konszenzus alakul ki arra nézve, milyen ügy vihető a nyilvánosság elé. Ezeknek az ügyeknek nem a nyilvánosságra tartozó mivolta kérdéses, hanem az ügyek körüli „érvek vitája” (Habermas 1993). Elemzésem esetében a fenti elképzeléstől elkanyarodva a nyilvánosság „*.../ nem az eleve adott ügyek fölötti diskurzus, hanem a prezentáció mikéntje, megjelenítési technika, illetve ennél is több: a dolgok a róluk szóló meghatározott típusú beszédben válnak nyilvánossá. És maga a nyilvánosság is e beszéd közben keletkezik*” (Kuczi 1992: 52). A nyilvánosság ilyen érelemben a dialógus szabályai szerint épül fel, hiszen aki a nyilvánosság elé lép, párbeszédet folytat a közönséggel (Bahtyin 1986). Ezek a szövegek ezért felszólításokat, felhívásokat és magyarázatokat tartalmaznak. Ez (is) jelzi, hogy a tudományos viták a retorikai eszközök felől megközelíthetők, s ez a szempont hangsúlyos írásomban. Kuczi Tibor a nyilvánosság előtt megjelenő szövegek demonstráló funkciójára utalva hangsúlyozza: ezek „pedagógiai”, akár politikai kontextust is létrehozhatnak (Kuczi 1992). Míg a hazai szociológiai közbeszéd alakulásában ez utóbbi két konnotáció nem hagyható figyelmen kívül, addig az elemzés inkább arra próbál rámutatni, hogy a kilencvenes évektől megjelenő, vagy éppen meg nem jelenő szociológiai viták tematizációját miként befolyásolhatta a pedagógiai és politikai áthallások lehetősége. Így a nyilvánosság előtt való megjelenéshez hasonlóan a hallgatás is a közbeszédet jellemző erővel bír. A Neumann-féle „hallgatásspírál” értelmezésekor Angelusz rámutat: a véleménynyilvánítási hajlandóságot és a közvélemény percepcióját befolyásoló „*indikátor események*” hatásaira fokozott figyelemmel kell lennünk. „*Hiszen nem látszik bizonyítottnak, hogy az önbizalom rendre a kommunikáció erősödésével járna, de az sem, hogy a kisebbség általában nagyobb hajlandóságot mutatna a hallgatásra*” (Angelusz 1996: 160).

A felsorolt vizsgálati szempontok mellett elemzésemet a legáltalánosabb jellemzők – a vita témája, a hozzászólók száma, a megjelenés helye és ideje – áttekintésével kezdem. Hiba lenne elfelejteni, hogy ezeket döntően befolyásolja a szerkesztői tevékenység. Ugyan a szerkesztők szándéka, szervező munkája stb. utólag nehezebben rekonstruálható, a tudományos viták alakulását ezek a tényezők sokszor jobban befolyásolják, mint maga a felvetett téma vagy a hozzászólók szándéka. (Utóbbira példa Andorka *Új elméleti orientációk a világ szociológiájában* című írása, amiben nyíltan felszólítja kollégáit a reflektálásra, mégsem született egyetlen hozzászólás

sem [1996].) Vagy gondoljunk csak az érdekesnek ítélt szövegek kiválogatására, közlési idejének meghatározására, folyóiraton belül való elhelyezésére, egyes vita-indító kérdések preferálására. Egy-egy témának külön nyomatékot adhat továbbá egy vonatkozó tanulmánykötet későbbi összeállítása. Itt kiemelhetjük a Némedi Dénes szerkesztette *Modern szociológiai paradigmák* című kötetet (2008).

Fontos hangsúlyoznom, hogy a felvetett értelmezési irány és sejtések mögött nem áll kvantitatív adatok sokasága. Nem statisztikai adatokon nyugszik, noha ezt a jellegű feldolgozást – akár a *Mi újság a kelet-közép-európai szociológiában?* (...) című kötetben kijelölt úton – igen izgalmasnak gondolom. Itt mindössze egy lehetséges értelmezési irányt igyekeztem átgondolni, amely közelebb vihet a hazai szociológiai közbeszéd jellemzéséhez, s egy későbbi, körültekintő kutatómunka kiindulópontja lehetne.

Miről beszélnek: Fő témák és melléktémák

Az elmúlt húsz esztendő hazai szociológiai diszkusszióit górcső alá véve négy fő témacsoportot különíthetünk el: 1. A szociológia aktuális helyzete és lehetséges irányai; 2. A társadalomtudományi mérés és ennek módszertani kérdései; 3. A hazai struktúra- és rétegződéskutatások, mobilitásvizsgálatok. 4. Szociálpolitikai és aktuáltársadalmi kérdések. Bontsuk ki a „fő témákat”! Az első csoportba azokat a vitákat soroltam, melyek a szociológia mindenkori helyzetére, társadalmon belüli pozíciójára és céljaira reflektálnak. A második csoportba olyan módszertani vonatkozású kérdések kerültek, amik a kvantitatív kontra kvalitatív vita vonulatába tartoznak, valamilyen módon (lásd a szerkesztett kérdőívhez kapcsolódva) ezt a kérdést árnyalják. A struktúra- és rétegződéskutatások címkét viselő egység a hazai eredmények kapcsán felszínre kerülő dilemmákat jelöli. Itt részben a mikro-makro problémakör vonatkozásai, a nemzetközi eredmények és tapasztalatok magyarországi kutatásokkal való összevetése jelenik meg. A „Szociálpolitikai és aktuáltársadalmi kérdések” címkével megnevezve azok a viták kerültek egy csoportba, melyek az adott időben aktuálisnak tartott társadalmi problémákra reagáltak különféle értelmezési, kutatási és megoldási javaslatokkal. Például: a hálapénz rendszere (*Replika* 1993/11–12), adótudatosság (*Századvég* 1996, 3.) stb.

Az áttekintett viták időrendi sorrendben, a megjelenés helyét is feltüntetve a következők:¹²

1. A szociológia aktuális helyzete és lehetséges irányai
 - a) „Tolmácsvita” vita (*Replika* 1992: 1–2., majd 1993: 9–10);
 - b) „Új elméleti orientációk a világ szociológiájában” (Andorka Rudolf, *Valóság* 1996: 2);
 - c) „Gyarmatosítás vita”, mely a nemzetközi tudományos együttműködések lehetőségeit taglalja (*Replika* 1998: 33–36)¹³;

¹² A lajstromozás – ugyan igyekeztem körültekintően eljárni – nem tartalmazza az elmúlt két évtized valamennyi szociológiai vitáját s az azokhoz kapcsolódó összes hozzászólást.

¹³ A vita előzménye a folyóirat 1996-ban *Colonization of a partnership* címmel megjelent különszáma.

- d) „A szociológiai mai irányai és dilemmái” (Szociológia Szemle 2000–2002);
- e) „A közszociológia burawoyi programja és iránya” (Replika 2006: 54–55, Replika 2007: 59, Replika 2007: 60, Replika 2008: 61).
2. A társadalomtudományi mérés és ennek módszertani kérdései
 - a) „Körkérdés¹⁴ a hazai társadalomtudományi mérés természetéről” (Replika 1991: 2–3);
 - b) „Mérhető-e a társadalom” (Replika 1994: 13–14);
 - c) „Telefonos közvélemény-kutatás” (Replika 1995: 19–20);
 - d) „Standard kérdőív problematikája” (Szociológiai Szemle 2007: 1–2).¹⁵
3. Hazai struktúra- és rétegződéskutatások, mobilitásvizsgálatok
 - a) „Struktúra/rétegződéskutatások vitája a Replikában” (Replika 1990: 1, 2; Replika 1991: 1, 2–3);
 - b) „A társadalmi mobilitáskutatás problémái” (Replika 1990: 1; Replika 1991: 2–3);
 - c) „Mikro-makro probléma” (Szociológiai Szemle 1998: 1–2).
4. Szociálpolitika és aktuáltársadalmi kérdések
 - a) „Vita a hálapénzről” (Replika 1992: 1–2, Replika 1993: 9–10; Replika 1993: 11–12);
 - b) „Vita a szociális törvényről és annak megvalósításáról” (Szociológiai Szemle 1992: 3; Szociológiai Szemle 1992: 4);
 - c) „Munkaerő-piaci kérdések” (Szociológiai Szemle 1998: 4).

„Melléktémáknak” nevezem az elmúlt két évtized szociológiai vitáiban megjelenő olyan írásokat, melyek a főtémákhoz képest kisebb visszhangra találtak. Általános jellemzőjük, hogy míg a vita műfaján belül – szigorúan a folyóiratokban publikált szövegeket nézve – kevesebb írás született az adott vonatkozásban, tematikus folyóiratszámokban tanulmány és/vagy kutatási beszámoló, esettanulmány stb. formában a kilencvenes évek közepétől egyre nagyobb számban látnak napvilágot.

Melléktémák¹⁶:

1. Kisebbségkutatás (Replika 1998: 30. A vitaindító szöveg a Ladányi János – Szelényi Iván szerzőpáros írása *Ki a cigány* címmel, ami a *Kritika* 1997/12-es számában látott napvilágot. Szociológia Szemle 2006: 2, Szociológiai Szemle 2008: 3).
2. Genderproblematika/nőkérdés (Replika 1999: 35, Replika 1999: 37).
3. Népesedéspolitika (Replika 2000: 39, 40).
4. Diszkurzív pszichológia (Replika 2006: 54–55, 56–57).

¹⁴ A körkérdés műfajának elemzésembe való bevonásának kérdésével többször szembetaláltam magam. Mivel nem lehet azonosítani a vizsgált műfajjal – kiindulópontja azonban lehet, akár át is alakulhat vitává –, megítélésem szerint itt a szövegek közötti kapcsolat, a vita irányába való elmozdulás indokolta a beemelését.

¹⁵ Ez az írás ugyan tanulmány formájában készült, a benne áttekintett módszertani kérdések és vonatkozások mentén – értelmezésem szerint – több, a témába vágó vita áttekintését is megkísérelte, ezért emeltem be a feldolgozásba.

¹⁶ A főtémák esetében már jelzett „részlegesség” ebben az esetben is érvényes.

Míg a főtémac esetében a körkérdéssel kapcsolatban adódtak besorolási nehézségeim (lásd lábjegyzet), addig a melléktémák esetében elsősorban azoknak a reflexióknak a megítélése volt kérdéses, melyek adott kritikára való egyszemélyes reagálásként születtek meg. (Több ilyen írással találkozhatunk a *Szociológia Szemle* „Vita” rovatában. Például: Huoranszki Ferenc: „Döntésmélet és erkölcsi normák II, Válasz Ambrus-Lakatos Loránd kritikájára”, *Szociológiai Szemle* 2000: 1). Ezeket a szövegeket nem vettem figyelembe a feldolgozás során.

Hogy a vitákat még jobban el tudjuk helyezni, abban a tudományos közegben, melyben születtek, rövid kitérő formájában utalunk a szociológiai lapokban más műfaji formában (pl. esszé, tanulmány stb.) megjelent írások témájának jellegzetességeire is. A három leggyakrabban megjelenő téma: szociológiaelmélet; struktúrárétegződés és mobilitásvizsgálatok; gazdaságsszociológia. A felsoroltak – a fenti lajstromozással való nagymértékű átfedés alapján főtémacnak nevezem őket – elsősorban a bevett szakmai lapokban¹⁷ (*Replika*, *Szociológiai Szemle*, *Társadalmi Szemle*), míg az olyan „melléktémák”, mint a gender problémakör, kisebbség- vagy kultúraszociológia, oral history-life history a már említett fórumokon és szakszociológiai folyóiratokon kívül más lapokban (*Múltunk*, *Századvég*, *Valóság*) is napvilágot láttak. Hogy a szociológiai tárgyú írások a szigorúan vett szakmai berkeken túl is érdeklődésre tartanak számot, egyrészt „a magyar hagyományokhoz és a kelet-európai értelmiség küldetéstudatként való megéléséhez” (Papp Z. 2002: 82) köthető, de a megfigyelt jelenség utal arra is, hogy a szociológia kutatási területei és eredményei tekintetében nyitottabbá vált az interdiszciplináris tudományos feldolgozás irányába. Kérdés persze, hogy mennyire törnek vagy törhetnek utat maguknak ezek az interdiszciplináris irányok a hazai szociológiában. Ha a nemzetközi trendekhez és kutatási irányokhoz igazodva szeretnénk gyors választ adni, nyilván azt állítanánk, hogy a szociológia jövőjét „inkább a diszciplináris identitás és az interdiszciplináris együttműködési képességek erősítésében lehet keresni” (Némedi 2000).¹⁸ Kétségtől van létjogosultsága ennek az álláspontnak. Sőt azt is megállapíthatjuk: a fenti irány egyre inkább megerősödni látszik a hazai szociológiában is. A folyóiratokban publikált vitaanyagok esetében azonban kétségtől erős a szociológiaelméleti és a magyar szociológiában jelentős előzményekkel rendelkező struktúra- és rétegződéstémák túlsúlya.

Az elméleti kérdéseket (is) feszegető eszmecserék a kilencvenes évektől lényegi változásokon mentek keresztül. Míg a nyolcvanas években a szociológia szaktudománnyá alakult és kialakította saját kánonját – mind a magyar és nem magyar szerzők, elméleti irányok azon listáját, melyekre érdemes vagy szokás hivatkozni –, addig a kilencvenes évektől a megváltozott társadalmi kontextus új

17 A dolgozatban legtöbbször megjelenő két lapot, a *Replikát* és a *Szociológiai Szemlét* Papp Z. Attila az örökség-utánpótlás-felfedezés dimenziójában igyekszik elhelyezni. A *Szociológiai Szemlét* a kánonhű magatartás, az örökség fontosságának hangsúlyozása, míg a *Replikát* a modellkövetés, a nyugati minták utánpótlásának és a felfedezés igényének örökséggel történő összekapcsolása jellemzi. A két folyóirat szerzői gárdája nagyrészt elkülönül. Ez az elkülönülés azonban nem intézmények között, hanem intézményeken belül húzódik (Papp Z. 2002: 107).

18 Némedi tanulmánya alapján itt Albert Martinelli véleményét idézem. Martinelli a XIV. nemzetközi ISA kongresszuson több társával (Allardt, Massey) együtt a szociológia jövőjét boncolgatva arra az álláspontra helyezkedett, miszerint a szociológia és a rokon tudományok között nincsenek szigorúan vett határok, hanem kooperációt segítő jelzőszlopok csupán.

kihívások elé állította a szociológiát. A szakmai önreflexiók egyre sűrűsödő száma és tartalma mutatja, hogy egyfajta „válságtudat” bontakozik ki a honi berkekben (Papp Z. 2002). Az eddigi szerep és a faladatok a szakmai hovatartozás és lehetőség kérdéseire, új típusú támogatási források feltérképezésére keresik a választ. Ennek lecsapódásaként értelmezhető a „Tolmács” és „Gyarmatosítás vita”, mely Csepeli György és Wessely Anna a *Magyar Szociológia Társaság* 1991. évi közgyűlésén elhangzott előadása nyomán a *Replika* folyóiratban indult, majd több irányba is szétgyűrűzött. Egyrészt a közép-európai értelmiség, és benne a szociológusok szerepének definiálását, másrészt a szakmán belül (is) tételezett keleti és nyugati tömb ellentétét hozta felszínre, de módszertani irányokkal is bővült.

Egy ilyen irányú diskurzus zárult le a *Szociológiai Szemle* hasábjain 2002-vel, míg közel négyéves szünet után – más ruhába bújtatva ugyan, de – részben azonos kérdések fogalmazódtak meg a *Replikában* Burawoy 'közsociológia' (*public sociology*) fogalma kapcsán. A vita elindításában kétségtől kiemelkedő szerepe volt a folyóiratnak,¹⁹ s a szerkesztők valószínűleg tisztában voltak vele, hogy egy ilyen irányú problémafelvetés nem marad visszhang nélkül hazánkban sem. Burawoy *Közérdekű szociológiát!* című írásában a 'public sociology' fogalmát használja akkor, mikor rámutat, hogy ez a fajta tudományfelfogás – noha maga a fogalom egyes területeken nem is létezik, vagy nem egységes – képes a szociológia és nyilvánosság közötti újbóli kapcsolatteremtésre oly módon, hogy közben beemeli a nyilvános közösségeket a tudományos diskurzusba. A szociológia feladata továbbá nem csak az, hogy a civil társadalommal párbeszédet folytasson, hanem az is, hogy a civil társadalom pozíciójából vizsgálódjon. Hiszen csak így lesz képes kimozdítani a tudományt abból a helyzetből, ahol jelenleg van. A nemzetközi bírálatok és hozzászólások három fő irányban haladtak: voltak, akik a programot a tiszta tudomány nevében illették kritikákkal, míg mások a tudományág feladatainak leegyszerűsített felfogását látták Burawoy négyes felosztásában.²⁰ Azok, akik részben elfogadták nézeteit, több ponton változtatási javaslatokkal éltek. Ez estben a tudományág túlzott egységesítését, vagy az amerikai szociológia pozíciójának relativizálásán túlmutató törekvéseket kéri számon Burawoyon, míg Ulrich Beck egy globális módszer, általánosan elfogadott szemlélet hiányára hívja fel a figyelmet. Az itthoni hozzászólások szintén ezt a három irányt járják be. Sajátos „hazai íze” a vitának az oktatás és az egyetemi képzés kérdéseinek frekvenciájában jelenlétében érezhető. Míg Burawoy cikkében a mindennapok gyakorlata felől közelíti meg a közsociológia iránt elkötelezett oktató életét, addig a hazai hozzászólások sejtetik, hogy nálunk az oktatás és kutatás kérdései erős vihart kavarnak, ugyanis sajátos aszimmetria alakult ki közpolitikai és professzionális szociológia vonatkozásában. „Ennek lényege, hogy a közpolitikai szociológiának sokkal alacsonyabb az értelmiségi, intellektuális státusza, miközben forrástámogatása jóval nagyobb” – mondja Dessewffy Tibor (2007: 170).

19 Huszár Ákos szerkesztette a folyóirat 2006-os tematikus számát, ő szervezte meg az MSZT 2006-os vándorgyűlésének ilyen irányú szekcióját is.

20 Burawoy felfogásában a közsociológiával együtt léteznek más szociológiák is. Ilyenek a professzionális, kritikai és közpolitikai szociológia.

A másik „főtéma” – a hazai struktúra-, rétegződés- és mobilitásvizsgálatok – esetében jól látható, hogy ezek a viták közvetlenül a rendszerváltás utáni években intenzíven jelentkeztek a szociológiai közbeszédben. Ekkor, nyilván a felgyorsult társadalmi változásokra reagálva, valamint a rendelkezésre álló adatok nemzetközi módszerekkel és értelmezésekkel való összevetése kapcsán, különböző elméletek éltek együtt a szakmán belül. (A kezdeti viták nem nélkülözték a hevesebb és személyesebb hangvételt sem. Példaként Nagy Endre és Kolosi Tamás vitáját említem, akik a struktúra fogalmi keretének ideológiai áthallásai kapcsán fejtették ki ellentétes nézeteiket a *Replika* első számaiban.)²¹ A kilencvenes évek közepére – módszertanában és fogalomhasználatában – kikristályosodott egy olyan irány, mely a hazai szociológusok nagy többsége által elfogadott. Ezzel párhuzamosan – napjainkra pedig teljesen – elcsitulnak a kezdeti viták hullámai.

Hasonló csend uralkodik a módszertani kérdések tekintetében is. Ezt a majdnem egy évtizedes csendet törte meg a standard kérdőív problematikája (2007). A diszkuesszióban elhangzott vélemények visszanyúltak egészen a „gyökerekig”: nemzetközi szinten a hatvanas évektől megjelenő kvantitatív kontra kvalitatív vitához. A probléma eredőjének ilyen irányú megjelölése két jelenséggel is magyarázható. A szakszociológiák professzionalizálódásával a módszertani kérdések – elszigetelten – adott problémafelvetéshez és kutatási irányhoz szorosan kapcsolódva jelennek meg, s ezeken a szakmai fórumokon belül kerülnek megvitatásra. Míg azok a módszertanok, melyek főként kvalitatív irányba nyitottak, interdiszciplináris elméleti és gyakorlati megoldásokkal operálnak, a szociológusszakmában való részleges térhódítás ellenére nem bírnak olyan jelentőséggel, hogy a folyóiratok hasábjain – kanonizált, ha úgy tetszik, mainstream körökben – a vita műfajában jelenjenek meg.

Míg ez utóbbi esetben még nem, addig a „szociálpolitikai és aktuáltársadalmi kérdések” esetében már nem a vita szab műfaji kereteket a megszólalásnak. A kilencvenes évek végétől, ha szociológus szólal meg aktuális társadalmi kérdésekben, úgy az a fogalmi használat és a probléma körvonalazása jegyében, tanulmány, esettanulmány műfajában történik. Nyilvánvaló az is, hogy a kilencvenes évek elejei élenkebb vitákra, határozottabb állásfoglalásokra ösztönző hatással volt a rendszerváltás és a nyomában zajló változások. A szakmán belül érezhető egyfajta távolságtartás, óvatosság az ilyen irányú nyilatkozatokban, még akkor is, ha a kutató megszólalása – pl.: napilapok vagy más nem szakmai médiumok estében – a társadalomkutatói kötelmek részleges feloldásával történik.²² A magyarországi szociológia 60–70–80-as évekbeli története távolságtartásra, az új politikai és hatalmi rendszertől való fokozottabb elhatárolódásra készítette a kutatókat. A tudományág kivívott helyzetének, függetlenségének megőrzése érdekében (okán) a hazai szociológusok igyekeznek elkerülni az olyan helyzeteket, ahol tudományos nézeteiket politikai, pénzügyi vagy más érdekek mentén történt elkötelezettséggel vádjával illetnék. 1998 óta nem volt precedens szociológiai

21 Nagy E. (1990): A skizma összefoldozása. *Replika* 1; Kolosi T. (1990): Kolosi Tamás válasza Nagy Endre tanulmányára. *Replika* 1. Az említett két cikk a vitaindító írásnak is tekinthető.

22 A rendszerváltás diskurzusa, a NATO- vagy EU-csatlakozás ügye, az oktatás helyzete a szakmai fórumok helyett először a társadalomtudományos érdeklődéssel bíró más folyóiratokban (pl.: *Valóság*) jelenik meg.

folyóiratban arra, hogy a tudományág képviselői a fent említett áthallásokkal „terhelt” témában megnyilatkozzanak. Nem azt állítom, hogy más szakmai fórumokon, formában nem láttak napvilágot ilyen vonatkozású eszmecsere, az írott tudományos vita műfaja azonban ebben a tekintetben háttérbe szorult. A szociológia és a társadalomtudományi témák visszaszűkülni látszanak szakmai kereteik közé, mindezt saját tudományos presztízsük megőrzése céljából.

Kik beszélnek

A Miről vitáznak? Kik vitáznak? kérdések összekapcsolása – kommunikációelméleti és szövegelemzési megfontolásokon túl – jelen esetben a tudományos viták manifeszt és latens funkciójának megvilágítására szolgál. Nyilvánvaló, hogy az „értékmérő szerep” és „továbbgondolásra ösztönző hatás” manifeszt funkciója egy szűkebb tudományos kör pozícióharcával, a mindenkori erőviszonyok kijelölésével is társul(hat). Ebből a szempontból pedig korántsem mindegy, hogy ki és milyen vitába szól(hat) bele. A hozzászólók körét szakmai érdeklődésükön és kompetenciájukon túl a kialakított szociológiai kánon is meghatározza. Ezt illusztrálja, hogy a szakmai önreflexiókként definiált viták („tolmácsvita”, „gyarmatosítás vita”, „a szociológia mai irányai és dilemmái”, „közsociológia” vita), valamint a struktúra/mobilitás kérdéseiben megszólaló szerzők egy része ugyanabból a körből került ki, részben ugyanazok. Azok, akik mindkét vitacsoportban, vagy egynél több vitatéma esetében megszólaltak (Csepeli György, Hadas Miklós, Kolosi Tamás, Róbert Péter, Szántó Zoltán, Tardos Róbert, Wessely Anna), kétségkívül a hazai szociológia meghatározó alakjai. A személyi egyezések indokolhatók azzal, hogy a hazai mobilitás- és rétegződéskutatások meghatározó részét a nagyjából egy időben induló kutatók kezdték el, míg a fiatalabb szociológusnemzedék csak később kapcsolód(hat)ott a munkába. A szakmai önreflexiók esetében azonban, korosztálytól függetlenül, megkerülhetetlen a találkozás az olyan elméleti jellegű – tágabb értelemben tudományfilozófiai – kérdésekkel, melyeket a *Szociológiai Szemle* 2000-ben elindított vagy a „közsociológia” vitája felvet. Míg az előbbi esetben a szerzői gárda csak részben, ez utóbbi esetben némileg jobban bővülni látszik. Például Bognár Bulcsu, Scheiring Gábor, Huszár Ákos bevonása a vitába. A két folyóirat szerzőit összehasonlítva látható, hogy – főként a tematikaibeli eltérések miatt – a *Replika* több szerzőtől, szélesebb szakmai körből válogatva jelentet meg tanulmányokat, és több fiatal(abb) szakembernek ad lehetőséget publikálásra (Papp Z. 2002). Észrevételeim szerint az elmúlt 5-6 évben a *Szociológiai Szemle* is nyitottabbá vált ilyen téren. Ez a legjobban a recenzírók körének szélesedésében érhető tetten, de a megjelentetett tanulmányok köréből is hozhatók példák. Ha nem is kizárólag a vita műfajával, de megjelenik a nyilvánosság előtt egy olyan fiatal szerzői gárda (Csizmadia Zoltán, Hack-Handa József, Huszár Ákos, Király Gábor, Lakatos László, Szabari Vera, Takács Erzsébet, Zombory Máté), akik írásaikkal jelzik a szociológia jövőbeli irányai témához való hozzászólás igényét. Ezt a feltételezést támasztja alá a *Replika* Boltanski-különszáma (*Replika* 2008:

62), aminek előkészítésében az előbb említett szerzők közül többen közreműködtek. A hozzászólók nemi megoszlására kitérve elmondható, hogy általában több férfi szólalt meg. A gender tematika azonban „elnőiesedett” iránynak számít a műfajon belül. (A vitatémák és a nemi megoszlás összefüggésére vonatkozóan nem áll rendelkezésemre statisztikai adat. A *Replika* és a *Szociológia Szemle* ilyen tárgyú vizsgálata a nemi megoszlás és a cikkek tematikája esetében szignifikáns összefüggést mutat ugyan, de az írásokban megjelenő perspektíva nem függ a szerző nemétől [Papp Z. 2002]).

A módszertani vonatkozású viták estében a hozzászólók többsége a nagy mintavételű surveyek, leíró statisztikák művelésében jártas szakember. A felvetett problémák minden szerző esetében – túllépve egy pusztán matematikailag megfogalmazható megközelítésen – a vizsgálni kívánt fogalmak megragadhatóságának és mérhetőségének problémájaként is tételeződnek. A kvalitatív módszerek alkalmazói kisebbségként jelennek meg a szerzői gárdán belül. (Emellett olyan példát is lehet említeni, Szegedi Péter filozófus esetében, ahol a szakmában nem járatos kutató beszél a szociológiát [is] érintő módszertani kérdésekről.)²³ A *Szociológiai Szemle*ben az elmúlt húsz év során 2007-ben jelent meg olyan módszertani írás (a standard kérdőív problematikája), amely nem tekinthető vitának, sem vitaindító szövegnek, de a benne felsorolt kritikai észrevételek és módszertan a történeti áttekintés nyomán ez utóbbi is lehetne.²⁴

Az aktuáltársadalmi kérdések hozzászólóinak köre – az eddig áttekintett témákéhoz képest – nyitottabb. Ezekben a kérdésekben olyan, nem szociológus végzettségű szakemberek is szóhoz jutottak, akik az adott téma, szakterület avatott ismerői. Például: hálapénzről – Bondár Éva, Buda Béla (pszichiáter, szociálpszichológus), Balázs Péter (közgazdász); munkaerő-piaci kérdések – Köllő János (közgazdász), Gábor R. István és Galasi Péter (mindketten a közgazdaság-tudományok területének képviselői). Azok a szociológusok, akik a két legfajsúlyosabb vitacsoportban megjelentek, itt nem hallatták hangjukat.

Hogyan beszélnek

Ahogy azt a korábbiakban már említettem, a szociológiai diszkussziók retorikai készletének és kritikai funkciójának működését a szerkezeti felépítése felől kezdem, majd a vita általános elvi működésére tett reflexiók és az egyéni stílári sajátosságok elemzése felől folytatom.

A bevezető részek vizsgálatakor a vitatéma pontos megjelölését, a vita céljának megfogalmazását, a (potenciális) hallgatóság megszólítását kerestem a szövegben. A téma és a cél pontos megjelölése az itt vizsgált szövegek mindegyikében megtalálható. A szerzők – a tudományos viták működési elveihez híven

²³ A *Replika* körkérdés formájában fordult a kutatókhoz. A hozzászólók felkérés alapján osztották meg a nyilvánossággal nézeteiket (*Replika* 1991: 2–3).

²⁴ Letenyei L. – Nagy G. D. (2007): Rugalmas kérdőív, a standard kérdőív kritikái és javaslat a kérdőíves adatgyűjtés terepközi alkalmazására, *Szociológia Szemle* 1–2.

– minden esetben megmondják, hogy milyen írásra vagy írásokra, ezen belül is milyen nézetekre reagálnak, és tisztázzák a hozzászólás célját is. Ahol a szöveg az előzményektől eltérő területekre helyezi a hangsúlyt, vagy a vita eredőjét másban jelöli meg, ez külön tisztázásra kerül. A hallgatóság közvetlen megszólítására alig van példa. Kivételt jelentenek azok az esetek, ahol a folyóirat szerkesztői bevezető gondolatokat fűztek a témához, vagy az eszmecsere megindítása körkérdés formájában történt (pl.: *Körkérdés a hazai társadalomtudományi mérés természetéről*). Amennyiben a szöveg egy konkrét írásra reflektál, a megszólítás annak szerzőjére vonatkozik, míg a hallgatóságra – közvetlen, szövegszerű megjelölés híján – elliptikus szerkezetekből és utalásokból következtethetünk.²⁵ Közvetett módon (szaknyelvhasználat, publikációs fórum olvasótábora stb.) a vita hallgatóságaként elsősorban a szociológus, szűkebb értelemben a magyar szociológusközösség tételeződik. (Kivételként a „gyarmatosítás vita” említhető, ahol a nemzetközi szakmabéliek is megnyilatkoztak.)

A téma kifejtésének vizsgálatakor az volt a célom, hogy megkülönböztessem egymástól a vitaindító szöveg problémafelvetésénél megmaradó írásokat azoktól, melyek már magát kérdést is problematikusnak, helytelennek találják, vagy új (más) témamegjelölést használnak. Ez utóbbi közül kétféle szövegtípust különböztettem meg: 1. az eltérést a tárgyalás során nyíltan megfogalmazó²⁶ 2. az eltérést a befejező részben megfogalmazó, de a hangsúlyt már az érvelés során máshová helyező szövegtípus.²⁷ Haszontalannak tűnt, hogy az összes vizsgált vita számához viszonyítva a fenti típusok arányát próbáljam meg értelmezni, köztük bármiféle kapcsolatot keresni. Azt azonban helytálló megállapításnak érzem, hogy az eltérések, értelmezési hangsúlyok „eltolását” az egyéni/egyedi kutatói gondolatokkal, tapasztalatokkal hozzam összefüggésbe, míg az érveléstechnikában megfigyelhető változatosságot a szövegíróra jellemző „stílussal”. Ilyen értelemben persze minden hozzászólás „letérés” a vitaindítóknak kijelölt útról. Az eszmecserét a „letérésből” vagy eltérésből adódó új utak viszik tovább.

Az érvelések esetében kétféle megközelítésmódot használtak a szerzők aszerint, hogy a saját hipotézis mellett való érvelés, vagy a helytelennek gondolt hipotézis cáfolása kapott nagyobb hangsúlyt. Leggyakrabban – témától függetlenül – a fogalmi apparátus használatában tételeződik a cáfolat kiindulópontja, s ehhez kapcsolva kerülnek terftékre módszertani kérdések. A szociológiai viták többsége hú marad ahhoz a tudományos érvelésben bevett gondolatmenethez, mely a fogalmak tisztázásán és megadásán keresztül jut el az érvényesnek vélt tétel elfogadásához.

A befejező rész retorikai funkciója a kijelölt gondolatmenet újbóli, rövid felvázolása, mely együtt jár(hat) az érzelmi-értelmi töltet hangsúlyainak kijelölésével

25 Észrevételek a szociológiai vitaszövegek többségére, nem mindegyikére vonatkozik. Így a fenti esetre rögtön ellenpéldát is lehet találni: Nagy E. (1991): Struktúra és ideológia. Válasz bírálóimnak. *Replika* 1.

26 Például: „Szándékaim szerint néhány általam lényegesnek ítélt és a *Replika* hasábjain e témakörben kibontakozott vitához nem vagy csak közvetve érintett összefüggés továbbgondolásához kívánok újabb szempontokat felvetni” (Szántó 1991). „Más szóval: a mérés és fogalomalkotás döntően azon problémáival kapcsolatban kellene állást foglalnom (s nyilván szint is vallanom: magam a szakadék melyik oldalán állok), melyeket – ebben a formában – a survey típusú kérdőíves kutatások elemző feldolgozása vet fel. Nos, itt már eléggé másként szemléljük a dolgokat. Erre a szűk oppozícióra korlátozva a kérdéseket értelmesen megválaszolhatatlannak tartom” (Léderer 1991).

27 Például: Hadas Miklós (1993).

is. Ez a kijelölés arra is szolgál, hogy alátámassza a beszélő érintettségét, megindolja a hozzászólás miertjét. Feltűnő, hogy a hazai szociológiában a legintenzívebb érzelmi reakciókat azok a szociológia jövőjét tárgyaló írások váltották ki, melyek a tudományág és művelője lehetséges szerepét firtatják. Többször, többféleképpen elhangzott már ebben a szövegben is, miszerint a magyar szociológiában nagy hagyománnyal bír az ilyen tematika, s az értelmiségi szerephez határozott küldetéstudat, „vátesz”-szerep is társul. Fontos hangsúlyozni azt is, hogy „/.../ az újabb tudományterületek emancipálódásával, egyetemi oktatásba kerülésével és a szociológia társadalomtudományokon belüli stabil helyzetének megingásával magyarázhatók” (Bognár 2006: 167). Hogy az írások a szakmai válságtudat felől közelítenek az elméleti kérdésekhez – s ebből a szempontból mindegy is, hogy igaznak vagy hamisnak fogadják el a szociológia válságáról szóló tételeket –, újabb magyarázat lehet az érzelmi érintettségre.

Ami az egyéni, stílári fordulatokat illeti – így is fogalmazhatunk –, a szerzők tudatosan törekszenek rá, hogy hozzászólásuk ne legyen monoton, unalmas. Ennek érdekében a címadás (pl.: Hadas Miklós *Pegazus és Rosinante, Töredékes reflexiók Csepeli György és Wessely Anna írása kapcsán*; vagy Scheiring Gábor *Barbárok a nyitott kapuk előtt*), az utalás és vendégsszövegek szintjén, az írások nyitnak a szépirodalmi, közéleti áthallások irányába. Néhány példát kiragadva: a szövegekben Don Quijotéra, Molière drámáira, filozófusokra is találunk utalásokat, Murphy törvénykönyvéből pedig idézetet. A humoros és/vagy ironikus megfogalmazások – az egyéni gondolatmenet kritikai élet kiemelendő – gyakoriak a hozzászólásokban. Itt olyan szövegrészt idéznék, amiben mindkét említett nyelvi eszköz egyszerre megtalálható: „Egy gondolat bánt engemet: a »szegedi gondolat«. Nincs jó érvem Balog Iván, Gábor Kálmán és Matuz Norbert vádjá ellen. Lehet, hogy sajátos teljesítményígéretével azért igyekszünk semlegesíteni a nemzetközi mércéket, hogy a »későkádárista álkompetitivitás« múltán is megőrizzük a magunk lakodalmos rockjának piaci részesedését” (Wessely 1993). Az elemzett írások elsősorban a tudományosság igényével íródtak, egyik sem feszegeti a műfajiság határát. Nem „közéleti pamflet”²⁸. A stíluseszközök használatát, ahogy a gondolatmenetet is, köti a tudományos diszkussziók kialakult/ kialakított szabályrendszere.

Néhány észrevétel a szociológiai viták „természetéről”

Értelmezésemben a szociológiai vitákkal egy olyan tudatosan, a résztvevők és szerkesztők által ismert és kialakított szabályrendszerek mentén működő műfajjal van dolgunk, mely visszatükrözi a hazai szociológiai közbeszéd fontosabb sajátosságait. A kialakított szabályok párhuzamba állíthatók a tudományos vita általános műfaji sajátosságaival: objektívnek elfogadott álláspontok ütköznek meg egymással a logikai érvelés útján, főként a kritikai visszhang és az építő jellegű reflexiók gondolatösztönző hatásának reményében. A vitákban való részvétel

²⁸ Kiemelés Wessely Anna *Válasz helyett* című írásából (1993).

biztosítja a szociológus számára, hogy bekerüljön a szakmai közbeszédbe, hozzászólásai utalnak szakmai kompetenciájára és súlyára.

A szakmai vitáknak – a szerkesztői célkitűzéseknek megfelelően – elsősorban a *Replika* és a *Szociológiai Szemle* adott otthont. Ahogy azt Papp Z. Attila (2002) a két folyóirat kvantitatív vizsgálata során megállapította, míg a *Replikát* az újítás – legyen szó akár a témaválasztásról, akár különféle szerzők megjelentetéséről – és a nyugati minták adaptációjának a hagyományörzéssel való kombinációja jellemzi, addig a *Szociológiai Szemle* esetében a hagyománykövetés, a kanonizált utak preferálása kerül előtérbe. Ezek a különbségek a témák és hozzászólók tekintetében helytállóak a szakmai vitákra nézve is. A *Replikában* több különböző, az interdiszciplináris feldolgozás irányába (is) nyitott vitatéma látott napvilágot.

Az elmúlt húsz év két legfajsúlyosabb – ez alatt a legtöbbször felmerülő és legtöbb hozzászólást implikáló problémafelvetéseket értem – szakmai témája: a szociológia jövőjét és a szociológusok lehetséges szerepeit, valamint a struktúra-, rétegződés- és mobilitásvizsgálatokat taglaló kérdések köre. Ezek közül intenzívebb érzelmi töltetük miatt kiemelkednek a szakmai önreflexióhoz köthető szövegek: a „tolmácsvita”, a „gyarmatosítás vita” és a „közsociológia vita” hozzászólásai. Az erőteljes visszhang, fokozottabb érzelmi érintettség mögött a téma továbbélő hazai hagyományait, a térségre jellemző értelmiségi küldetéstudatot, valamint a szociológia válságának szakmai berkekben való megjelenését sejtjük.

A fenti két téma szerzői gárdája részleges megegyezést mutat. Ez az átfedés jobban érthető, ha tudjuk, hogy a tudományág válságáról vagy annak kapcsán megnyilatkozó napjaink „emblematis” szociológusai részben ugyanazok, akik a 80-as évek meghatározó struktúra- és rétegződésvizsgálatait végezték. A „mel-léktémaként” jelölt kisebbségszociológia, genderproblematika, népesedéspolitikai kérdések, valamint az aktuáltársadalmi eseményekre reflektáló viták tekintetében jellemzően a „fiatalabb” generációé a meghatározó szerep.

A módszertani viták esetében főként a kvantitatív technikák, a tipikusan nehezebb(ennek) operacionalizálható kérdések, nehezebb(ennek) mérhető fogalmak problematikája jelentette a fő csapást. Annak ellenére, hogy az elmúlt húsz év alatt a szakma fokozatosan nyit a kvalitatív mérési technikák és az interdiszciplináris feldolgozási lehetőségek felé, a vitafórumokon ezen irányok képviselői szerény számban jutottak szóhoz. A kétezres évek írott formában közzétett szakmai vitái között – amennyiben szigorúan ragaszkodunk a műfajiság kereteihez – nem tudunk módszertani vonatkozásút említeni. (Letenyey László és Nagy Gábor D. *Rugalmas kérdőív, a standard kérdőív kritikái és javaslat a kérdőíves adatgyűjtés terepközi alkalmazására* címmel írt, 2007-es tanulmányát olyan írásként említem, ami módszertani áttekintés vonatkozásában – értelmezésem szerint – vitaindító szöveg lehetett volna.)

Az „aktuáltársadalmi/ társadalompolitikai” vonatkozású diszkussziók a kilencvenes évek közepétől folyamatosan halkultak el. Nyilvánvaló, hogy az ilyen vonatkozású vitákra élénkítő hatással volt maga a rendszerváltás és a nyomában zajló társadalmi események. Ahogy a szociológia tudománya – a 60–70–80-as évekbeli története után – hazánkban is függetlenné vált a szocialista hatalmi

politikától, képviselői igyekeznek kerülni az olyan fórumokat, ahol a szigorú értelemben vett tudományosság mellett más irányú elkötelezettség(ük) kérdéssé válhat. A 90-es évektől folyamatosan kialakult és teret hódított egy olyan szociológiai nyelv, mely a szakmai szabályoknak megfelelően konstruálódik. Ez a folyamat párhuzamosan halad a szociológia hazai professzionalizálódásával. Ezzel együtt tovább él a tanulmányok nyelvhasználatában egy olyan retorikai, stilisztikai készlet, mely a szakmai értékeken túl az „élvezhető” szövegformálás igényeit is szem előtt tartja. 2007 óta nem jelent meg a vizsgálatba bevont folyóiratok hasábjain vitaanyag. Az összességében korábban sem túl sűrű viták időben előre haladva gyérülni látszanak. A műfaj szóbeli formában, a szakmai konferenciák színterein jelenik meg. Ha a szociológiai közbeszéd, a tudományos viták terét a szigorú értelemben vett szakmai fórumokra korlátozzuk, még mindig kérdés, hogy a szakmai folyóiratok hasábjairól hol marad mostanában?

ABSTRACT: The paper concentrates on the aspect of rhetoric in the sociological discussions which are published in the Hungarian learned journal in the last 20 years. It is out to review what kind of topics, and how intensely, were presented in the home sociological common talk. With the help of the rhetorical resource of the discussions, I try to observe the potential principles wherewith theories and researches are appreciated in the sociological science life. For this, I note the discussion subjects' frequency and intensity, rhetorical resource, recruitment of authors and analyzing contacts between publicity and discussions. In my interpretation, the sociological discussions are a kind of special genre, which is ruled and well-known by the participants and editors of learned journals, reflecting the nature and orientation of sociological common talk.

KEYWORDS: rhetorical nature of discussions, publicity, sociological common talk, critical principles

Irodalom

- Adamik T. (1993): A retorika történetének tanulságai a mai iskola számára. In: Fekete P. – V. Raisz R. (szerk.): *A szöveg szerkesztése, megértése, kidolgozása és megőszóaltatása*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 196: 63–69.
- Andorka R. (1996): Új elméleti orientációk a világ szociológiájában. *Valóság*, 2.
- Angelusz R. (1996): *Optikai csalódások. Közvélemény, nyilvánosság, tabu, mimikri*. Budapest: Pesti Szalon Könyvkiadó.
- Angelusz R. (1999): Egy optikai csalódásról. Válasz Horányi Özsébnek. *Jel-Kép*, 3.
- Bognár B. (2007): 'Vissza a gyökerekhez': A kritikai szociológia és a szaktudomány megújulásának burawoyi víziója. *Replika*, 60: 165–179.
- Burawoy, M. (2006): Közérdekű szociológiát! *Replika*, 54–55: 35–66.
- Csepeli Gy. – Wessely A. (1992): A közép-európai szociológia kognitív esélye. *Replika*, 1–2: 1–7.
- Dessewffy T. (2007): A szociológia szorgos angyala. Néhány gondolat Michael Burawoy közszociológiai programja kapcsán. *Replika*, 59: 167–172.
- Fischer, S. (1981): *Retorika*. Budapest: Kossuth.

- Habermas, J. (1993): *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban*. Budapest: Századvég Könyvtár.
- Hadas M. (1992): Pegazus és Rosinante. Töredékes reflexiók Csepeli György és Wessely Anna írása kapcsán. *Replika*, 1–2: 26–29.
- Hadas M. (2006): Sok hűhó semmiért. Burawoy esete a szociológiával. *Replika*, 56–57: 229–244.
- Hadas M. (1993): A credo kontextusa. Válasz Léderer Pálnak. *Replika*, 9–10: 82–85.
- Hársing L. (1985): *A tudományos vita és érvelés*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Huoranszki F. (2000): Döntésmélet és erkölcsi normák II. Válasz Ambrus-Lakatos Loránd kritikájára. *Szociológiai Szemle*, 1: 156–64.
- Huszár Á. (2006): Előszó. *Replika*, 54–53: 31–34.
- Huszár Á. (2008): A tudomány: köztudomány. Megjegyzések Burawoy Közzociológiai programja kapcsán. *Replika*, 61: 1–10.
- Kolosi T. (1990): Kolosi Tamás válasza Nagy Endre tanulmányára. *Replika*, 1.
- Kovács É. (szerk.) (2002): *Mi újság a kelet-közép-európai szociológiában? A lengyelországi, a magyarországi, a romániai, a szerbiai és a szlovákiai szociológia a kilencvenes években*. Budapest: Regio Könyvek.
- Krémer B. (1991): Körkérdés a társadalomtudományi mérés természetéről. *Replika*, 2–3: 49.
- Kuczi T. (1991): „Magánnyelv”-szociológia-közbeszéd. *Replika*, 2–3: 68–80.
- Kuczi T. – Becskeházy A. (1992): *Szociológia, ideológia, közbeszéd. Szociológia és társadalmi diskurzus*. Budapest: Scientia Humana.
- Ladányi J. – Szelényi I. (1998): Ki a cigány? *Kritika*, 3.
- Léderer P. (1991): Körkérdés a társadalomtudományi mérés természetéről. *Replika*, 2–3: 32–38.
- Léderer P. (1993): Mit érdekelne engem a tudomány maga? *Replika*, 9–10: 75–81.
- Letenyei L. – Nagy G. D. (2007): Rugalmas kérdőív, a standard kérdőív kritikái és javaslat a kérdőíves adatgyűjtés terepközi alkalmazására. *Szociológia Szemle*, 1–2.
- Lick J. (1976): A tudományos viták helyzete a szociológiában. *Szociológia*, 1: 80–85.
- Matuz N. (1991): Egy szociológiai vándorgyűlés anatómiája, avagy miért nem szeretnék szociológus lenni. *Replika*, 1: 115–119.
- Nagy E. (1991): Struktúra és ideológia. Válasz bírálólímnak. *Replika*, 1.
- Nagy E. (1990): A skizma összefoldozása. *Replika*, 1.
- Némédi D. (szerk.) (2008): *Modern szociológiai paradigmák*. Budapest: Napvilág.
- Némédi D. (2000): A szociológia egy sikeres évszázad után. *Szociológiai Szemle*, 2: 3–16.
- Némédi D. (2006): A civil társadalom és a társadalomtudományok. Megjegyzések Burawoy Közzsociológiai programjához. *Replika*, 54–55.
- Papp Z. A. (2002): A metaforák alkonya? Vázlat a kilencvenes évek magyar szociológiai diskurzusairól. In: Kovács É. (szerk.): *Mi újság a kelet-közép-európai szociológiában? A lengyelországi, a magyarországi, a romániai, a szerbiai és a szlovákiai szociológia a kilencvenes években*. Budapest: Regio Könyvek, 71–108.

- Radnóti, M. (2000): *Piknik. Írások a kritikáról*. Budapest: Magvető.
- Scheiring G. (2006): Barbárok a nyitott kapuk előtt. A közszociológia és a késő modern fordulat. *Replika*, 56–57: 217–228.
- Szántó Z. (1991): Rétegződés vagy/és struktúra? *Replika*, 2–3.
- Tardos R. (2009): Egy önreflexív tudományfelfogás felé. *Szociológiai Szemle*, 1: 97–102.
- Tardos R. (2007): Relevancia, közfigyelem és szakmaiság – szűk ösvények a mai szociológiában. A Burawoy-tézisek vitájához. *Replika*, 58: 171–180.
- Varga A. (2010): *A kortárs szociológiai diskurzus morfológiája a citációs háló tükrében*. Előadás az ELTE TáTK Szociológia Doktori Iskola hallgatói konferenciáján, Értékek és diskurzusok szekcióban.
- Wessely A. (1993): Válasz helyett. *Replika*, 9–10: 72–74.